

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ (1917 Թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ - 1918 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐ)

ԳԵՂԱՍ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

1917 թ. բոլշևիկյան հեղաշրջումը նոր ցնցումներ առաջացրեց Ռուսաստանում. երկրի պառակտման լուրջ սպառնալիք էր ստեղծվել: Ճիշտ է, փետրվարյան հեղափոխությունը մերժում էր միապետությունը, սակայն այդ շրջանում Ռուսաստանի միասնությանը դեռևս լուրջ վտանգ չէր սպառնում: Իշխանությունը գրաված բոլշևիկներին ծայրահեղականությունն ու անհանդուրժողականությունը երկիրը մղեցին քաղաքացիական պատերազմի՝ Ռուսաստանը բաժանելով ազդեցության առանձին գոտիների: Այդ առնչությամբ Ռուբեն Տեր-Սիմաայանը գրում է. «... այն ժամանակ կային երեք Ռուսաստան՝ Դենիկինի, Կոլչակի, Լենինի: Երեքն ալ համահավասար ուժեղ, երեքն ալ նոյնքան հավակնություններ ունէին, որ տերը պիտի դառնան ամբողջական Ռուսաստանի, բայց երեքն ալ միմյանց թշնամի»¹: Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը բոլշևիկները հրաժարվեցին Փետրվարյան հեղափոխության և Ժամանակավոր կառավարության հռչակած ժողովրդավարական արժեքներից ու զարգացման հեռանկարներից:

Երկրամասի ազգային-քաղաքական հիմնական ազդեցիկ ուժերն ու կուսակցությունները հեղաշրջումն ընդունեցին որպես դավաճանություն և հրաժարվեցին ճանաչել բոլշևիկների իշխանությունը: Թեև Կովկասը դե յուրե դեռևս Ռուսաստանի մաս էր համարվում, սակայն գոյատևում էր ինքնուրույն և գրեթե անկախ: Կովկասի հետ միասին Ռուսաստանից կտրված սկսեց ապրել նաև հայ ժողովուրդը:

Հեղաշրջումը, բնականաբար, քաղաքական իրավիճակի էական փոփոխություններ բերեց նաև Անդրկովկասում: Ստեղծված նոր պայմաններում Անդրկովկասի կայունության պահպանման միակ ուղին և երաշխիքը քաղաքական կողմնորոշումն էր դեպի Ժամանակավոր կառավարությունը և տեղական ինքնակառավարման ինելամիտ կազմակերպումը մինչև Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը: Քանի որ Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն Փետրվարյան հեղափոխությանը հաջորդած ութ ամիսների ընթացքում չէր կարողացել հաստատել կառավարման կայուն

¹ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Ե հատոր, Թեհրան, 1982, էջ 262:

վարչակարգ, անհրաժեշտություն առաջացավ ստեղծելու Անդրկովկասի նոր իշխանություն: Անդրկովկասի ազգային-քաղաքական ուժերի և կուսակցությունների միջև ձեռք բերված համաձայնությամբ, առանց լուրջ տարաձայնությունների, Հատուկ կոմիտեն 1917 թ. նոյեմբերի 15 (28)-ին Թիֆլիսում իշխանությունը փոխանցեց նոր կառավարությանը՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատին, որին էր հանձնվում ամբողջ Անդրկովկասի գերագույն իշխանությունը²:

Կառավարությունը կազմվելու էր ազգային ներկայացուցչակա- նության սկզբունքով, սակայն վրաց մենշևիկները, լավագույնս դասեր քաղելով Փետրվարյան հեղափոխությունից, քաղաքական պայքարից մեկուսացրին «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցությա- նը, շատ արագ ստանձնեցին կոմիսարիատի առանցքային պաշտոննե- րը և իրենց գերիշխող դերն ապահովեցին վրացի մենշևիկ Ե. Գեգեչկո- րու գլխավորությամբ³: Վերջինս՝ որպես կոմիսարիատի նախագահ, միաժամանակ ստանձնեց արտաքին հարաբերությունների ու աշխա- տանքի նախարարությունների կոմիսարների պաշտոնները: Կառա- վարությունում հայերին տրվեցին արտաքին հարաբերությունների նախարարության գծով՝ կոմիսարի քարտուղարի (Միք. Թումանյան) և երեք նախարարության՝ ֆինանսների (Խ. Կարճիկյան), պարենավոր- ման (Գ. Տեր-Ղազարյան), ինսամատարության (Հ. Օհանջանյան) կոմի- սարների պաշտոնները: Երեք օր անց Անդրկովկասյան կոմիսարիատը երկրամասի ժողովուրդներին ուղղված իր առաջին ուղերձում կոչ ա- րեց համատեղ ուժերով լուծել ներքին և արտաքին երեք կարևոր խնդիրներ՝ 1.Սահմանադիր ժողովի հրավիրում, 2.ազգային հարց, 3.Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի կնքում:

Սակայն նոր կառավարությունը ի վիճակի չէր զրահել նրան հարկա- ն փոփոխություն բերելու երկրամասի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քա- ղաքականության բնագավառներում: Այդ ժամանակաշրջանում ազգա- միջյան բախումները էլ ավելի սուր բնույթ ստացան: Բացահայտ էին հայ ժողովրդի շահերը ոտնահարող վրաց-թաթարական անգիջում գործողությունները: Հայերի, վրացիների և կովկասյան թաթարների հակամարտության և տարակարծության պատճառները գլխավորա- պես այդ ժողովուրդների քաղաքական տարբեր կողմնորոշումների ու ազգային-տարածքային սահմանների հարցերն էին:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը երկրամասի ժողովուրդներին ուղղված իր առաջին կոչում թեև հայտարարում էր, որ որդեգրած լինե- լով ռուսական հեղափոխության հայտարարած ազգությունների կա- տարյալ ինքնորոշման տեսակետը՝ կոմիսարիատը միջոցներ ձեռք կառնի շուտափույթ և արդարացիորեն վճռելու Անդրկովկասի ազգա-

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 498, թ. 39:

³ Տե՛ս Վ. Մելիքյան, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում. Անդրկովկաս- յան կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը, Եր., 2010, էջ 247:

յին խնդիրը⁴, սակայն նրա առաջին իսկ քայլերը նոր դժվարություններ ստեղծեցին: Նոյեմբերի 24-ին հրապարակված դեկրետով, որի հեղինակը ներքին գործերի կոմիսար Ա. Չխենկելին էր, Անդրկովկասում մտցվում էին զեմսովոներ՝ ինքնակառավարման տեղական մարմիններ, բայց միայն այն նահանգներում ու գավառներում, որտեղ ազգային հատկանիշներով սահմանների վերանայման խնդիր չկար: Դեկրետի ծանոթագրությունում նշվում է, որ վարչական սահմանների տեսակետից անվիճելի են ճանաչվում Բաքվի, Քութայիսի և Սև ծովի նահանգները, Բաթումի և Դադստանի շրջանները, Սուխումի և Զաքաթալայի գավառները, Թիֆլիսի նահանգի Թիֆլիսի, Ադնադի, Թելավի, Թիոնեթի Դուշեթի, Գորու և Ախալցխայի գավառները, Կարսի շրջանի Արդահանի և Օլթիի գավառները:

Դեկրետում միաժամանակ ամրագրված էր, որ դրա հրապարակման օրից մեկ ամսվա ընթացքում Անդրկովկասյան կոմիսարիատը վիճելի նահանգներում և գավառներում կատարելու է վարչական սահմանների բաժանում՝ նոր հաստատված տարածքներում ստեղծելով զեմսովային հաստատություններ⁵: Ըստ դեկրետի, փաստորեն, սահմանների տեսակետից վիճելի էին ճանաչվում Երևանի նահանգը, Գանձակի նահանգի Գանձակի, Ղազախի, Ջիվանշիրի, Շուշիի, Զանգեզուրի և Կարեազինոյի գավառները, Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառները⁶: Վիճելի էին հայտարարված նաև մյուս նահանգների բոլոր այն գավառները, որոնցում հայերը բացահայտ մեծամասնություն էին:

Դեկրետով ամրագրված վրաց-թաթարական համագործակցությունը և հարձակողական մարտավարությունը խոչընդոտում էին հայերի տարածքային հնարավորությունները: Ըստ այդմ՝ դեկրետը նոր վեճերի և առճակատումների առիթ տվեց. էլ ավելի սրվեցին հայ-վրացական ու հայ-թաթարական հարաբերությունները: Այդ առիթով Ռ. Տեր-Մինասյանը գրում է. «... մի ամանի մեջ ամփոփուած երեք ժողովուրդները մնում էին իրարու հակառակ եւ նույնիսկ թշնամի»⁷:

Այդ ներքին հակասություններին ու հակամարտություններին շուտով միացավ նաև արտաքին ճնշումը Օսմանյան կայսրության կողմից: Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ստեղծումից երկու օր անց Կովկասյան ռամաճակատի թուրքական բանակի հրամանատար Ֆերիք-Մահմեդ փաշան նամակ-առաջարկով դիմեց ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Մ. Պրժնալսկուն՝ առաջարկելով՝ «հանուն մարդասիրության եղբայրասպան պատերազմին վերջ տալու նպատակով» կնքել զինադադար: Քողարկելով զինադադարի առաջարկի իրա-

⁴ Տե՛ս «Հորիզոն» լրագիր, 19 նոյեմբերի 1917 թ., Թիֆլիս:

⁵ Տե՛ս «Աշխատավոր» լրագիր, 2 դեկտեմբերի 1917 թ., Թիֆլիս:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, նաև Վ. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 137:

⁷ Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 134:

կան դրդապատճառներն ու նպատակները՝ թուրքական հրամանատարությունը դրանով ցանկանում էր շարունակել վաղօրոք մշակված իր ռազմատենչ ու զավթողական պլանները: Դեպի Կովկաս ռազմական արշավանք ծավալելու համար օսմանյան բանակին անհրաժեշտ էր ժամանակ շահել և կենտրոնացնել ուժերը: 1917 թ. նոյեմբերի 21-ին (դեկտեմբերի 4) զինադադարի կնքման առաջարկը դրվեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատի քննության⁸ և որոշվեց «ընդառաջ երթալ այս առաջարկին», ուստի ռազմաճակատի գորավար Վիշինսկուն հանձնարարվում է, համաձայն իրեն տրված լիազորությունների, սկսել զինադադարի բանակցություններ⁹: Դեկտեմբերի 5-ին (18) ստորագրվեց Երզնկայի (Երզինջանի) պայմանագիրը¹⁰, որով պատերազմող կողմերի միջև հաստատվում էր սահմանող գիծ Սև ծովից մինչև Վանա լիճը¹¹: Մինչև զինադադարի կնքումը՝ հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին, Կովկասյան ճակատի առանձին գորամասերում սկսվել էին ռազմաճակատի քայքայումը և դասալքությունը:

Այդ առիթով ականատես Ա. Խաչատրյանը գրում է. «Ռուս յոզնած և բարոյալքուած բանակը փոխանակ պահելու իր դիրքերը, սպասելով վերջնական հաշտութեան, կը լքէ իր դիրքը և «դեպի տուն» նշանաբանով կը դիմէ դեպի Ռուսաստան: Այս քայքայումն ինքնին արդէն մեծ վտանգ մըն էր Հայաստանին ու հայ ժողովուրդին: Վերադարձող զօրքը ոչ միայն կոչնչացնէր շատ բան, այլ, որ աւելի վատթարն է, իրենց մթերքը կուտային թուրքերուն և զենքը՝ քիւրտերուն:

Այսպէս, ճակատը կը պարպուէր ռուս զինուորներէն և երկրի պաշտպանութիւնը կը յանձնուէր հայերուն»¹²: Վտանգի տակ էին հայտնվում ոչ միայն պատերազմի ընթացքում ռուսական զորքերի գրաված Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթները, այլև ողջ Արևելյան Հայաստանը: Հայությունը կրկին հայտնվում է ֆիզիկական ոչնչացման սպառնալիքի առաջ:

Երզնկայի զինադադարից հետո Կովկասյան ճակատի (այն ձգվում էր Տրապիզոնից մինչև Ուրմիա լիճ՝ 750 կիլոմետր երկարությամբ) ռուսական զորքերի լքումը զանգվածային բնույթ ստացավ: Ճակատը դատարկվում էր արագորեն, և թուրքական ներխուժման վտանգն ավելի ու ավելի իրական էր դառնում: Ճակատը լքածներին փոխարինում էին նոր կազմավորվող հայկական ազգային զորամասերը, որոնք որևէ տեղից օգնություն ստանալու հույս չունեին: Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի որոշմամբ ձևավորվեց 50-հազարանոց գունդ՝ զեներալ

⁸ Տե՛ս Վ. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 145-181:

⁹ Տե՛ս Ա. Խաչատրյան, Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, Հայաստանի ազգային արխիվ, Եր., 2010, էջ 67:

¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4004, ց. 3, գ. 29, թ. 121:

¹¹ Տե՛ս «Վեմ» ամսագիր, Փարիզ, 1934, մարտ-ապրիլ, էջ 82:

¹² Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 68:

Թ. Նազարբեկյանի հրամանատարությամբ¹³, որի առաջնահերթ առաքելությունն էր պաշտպանել Արևմտյան Հայաստանը: Այդ օրերին գնալով աճուրդ էր Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի հեղինակությունը: Նա համարձակ ու եռանդուն կերպով համախմբեց հայոց բոլոր ուժերը՝ դիմակայելու ներքին ու արտաքին թշնամուն ու նաև փորձելու արագ զարգացող դեպքերի ընթացքը շրջել հնարավորինս ի նպաստ հայերի: Վրացական ուժերի դիմադրությունը անհուսալի էր, քանզի ձևական բնույթ ուներ, թեև վտանգը նրանց էլ էր սպառնում: Այդ առիթով Լ. Շանթը գրում է. «Վրաստանը չէ կրած, մասնաւորապէս, օսմանեան թուրքերու լուծը, եւ չէ ենթարկուած այն անձանց մոլեգնտ զազանութիւններուն ու ոչնչացման, ինչպէս հայերս ենք եղած:

Եւ այս իրողութեան հետեւանքն այն է, որ ոչ միայն անոնք չունեին թուրքի աստելութիւնը, այլ եւ մեծ վախ մը չունին Թուրքիայի կովկասեան ձգտումներու սպառնալիքէն, նոյնիսկ կը հաւատան, որ հիմա իսկ Թուրքիայի հետ կապուելով կրնան ազատուիլ ռուսներու ճանկէն: Եւ ատոր համար ալ մշտական յարաբերութեան, բաց ու ծածուկ համաձայնութիւններու եւ առուտորի մէջ էին Թուրքիայի հին ու նոր վարիչներուն հետ, թէ պատերազմի նախօրեակին, թէ պատերազմի ելեւեջներու միջոցին, թէ զինադադարի շրջանին»¹⁴: Կովկասյան թաթարները ոչ միայն չէին պատրաստվում կռվի մասնակցել, այլև անհամբերությամբ սպասում էին ցեղակից թուրքական բանակի օր առաջ ժամանելուն: Ռուբեն Տեր-Մինասյանը դեռ 1917 թ. նոյեմբերի 27-ին (դեկտեմբերի 9) Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդում ասել էր. «Զինադադարը միջոց է, որով աշխատում են (թուրքերը - Գ. Պ.) Կովկասի թաթարներին ոտքի հանել»: Նրանք թուրքերի ներխուժման ու հաղթանակի մէջ էին տեսնում իրենց ազգային-քաղաքական տեսչերի իրականացումը: Ա. Խաչատրյանը գրում է. «Կովկասի թաթարների վերաբերմունքը Կովկասի գործերում սկզբէն սկսած շատ որոշ է, մարդիկ վրացիներու պէս չեն թաքցնէր իրենց մտադրութիւններն ու ձգտումները, որ է. նախ՝ միանգամ ընդմիջտ անջատուել Ռուսաստանէն և երկրորդ՝ յառաջապահն դառնալ օսմաններուն՝ Կովկասին տիրելու համար: Այս երկրորդ կէտի իրագործման համար անհարժեշտ էր մէջ տեղէն վերցնել հայերու յարուցած արգելքը, որ կրնայ կատարուել հայերու ջախջախումով և բնաջնջումով, որ և օսմաններուն ալ բուն նպատակակէտն էր և անոնց կողմէն թելադրուած թաթարներուն: Հոս ուրեմն Կովկասի թաթարներն ու օսմանեան թուրքերը կը միանան իրարու ընդհանուր համաթուրք իդեալին շուրջ»¹⁵:

Օսմանյան կառավարությունը Երզնկայի զինադադարը և Կովկասյան ճակատի ռուսական զորքերի հեռանալը ճարպկորեն օգտա-

¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 193, մաս II, թ. 465:

¹⁴ Լ. Շանթ, Մեր անկախությունը, Եր., 2011, էջ 136:

¹⁵ Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 64:

գործեց իր ռազմատենչ ու զավթողական պլանները իրականացնելու համար: Ստեղծված նպաստավոր պայմանները նա փորձեց օգտագործել երկու հիմնական՝ **դիվանագիտական և ռազմական** ճանապարհով: Մեծ խորաթափանցություն պետք չէր հասկանալու համար թուրքերի ակնհայտ մտադրությունը. դիվանագիտական բանակցային գործընթացների մարտավարությունը մղելով առաջին պլան՝ նախ փորձում էին ժամանակ շահել թուրքական թուլացած բանակի ուժերը համախմբելու և համալրելու համար, իսկ մյուս կողմից՝ ուշադրությունը շեղել, մոլորության մեջ զցել, թուլացնել երկրամասի ժողովուրդների, մասնավորապես հայության զգոնությունը և դիմադրողական ոգին: Թուրքերը, ինչպես հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, որդեգրել էին դիվանագիտական բանակցությունները ռազմական հաջողություններով ամրապնդելու քաղաքականությունը, որը նրանք կիրառեցին նաև Հայաստանի նկատմամբ: Առաջ անցնելով նշենք, որ այս ռազմավարությունը արդարացրեց իրեն. Թուրքիան, բռնազավթելով հայկական տարածքները, ճնշում գործադրելով հայ-թուրքական դիվանագիտական բանակցային գործընթացների վրա (1918 թ.՝ Տրապիզոն, Բաթում, 1920 թ.՝ Ալեքսանդրապոլ և այլն), յուրացրեց Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթները և Արևելյան Հայաստանի զգալի մասը:

Երզնկայի զինադադարի կնքումից մի քանի օր հետո թուրքական կառավարությունը դիմեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատին՝ հաշտության բանակցություններ սկսել: Ուշագրավ է թուրքական կողմի խորամանկ հարցադրումը, թե՛ «Ի՞նչ կը մտածէ Անկախ Անդրկովկասի կառավարութիւնը հաշտության պայմաններու մասին Թուրքիոյ հետ», և թե՛ «Էնվեր փաշան մտադիր է անկախ Անդրկովկասի մայրաքաղաքը դրկել պատուիրակներ հաշտության դաշնագիր կնքելու համար»: Ալ. Խատիսյանը, անդրադառնալով երկու անգամ կրկնված «անկախ» արտահայտությանը, գրում է. «... տաճիկները կուզէին ներշնչել կովկասեան իշխանութեան, թէ իրենք կը կամենան գործ ունենալ միմիայն անկախ կառավարութեան մը հետ: Տաճիկներու համար անկախ Կովկասը բաղձալի պատնէշ մըն էր Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ: Թիֆլիսի մէջ այդ բանը զգացին, բայց դեռ ոչ ոք չէր ուզեր բացայայտօրէն խօսիլ Ռուսիայէն անջատուելու մասին: Յամենայն դէպս ուշադրութեան արժանի է, որ անկախութեան գաղափարը եւ այդ գաղափարի հրահրումը եկան Թուրքիայէն»¹⁶:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի մի քանի նիստերում ծավալված բուռն քննարկումներից հետո որոշվեց թուրքական կողմին հայտնել, որ հաշտության կնքման առաջարկի վերջնական պատասխանը հայտնելու են երեք շաբաթից՝ Սահմանադիր ժողովի որոշումները ստանալուց, Ռուսաստանի բոլոր կառավարությունների հետ խորհրդակցելուց

¹⁶ «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1924, փետրվար, էջ 110-111:

և նրանց կարծիքը իմանալուց հետո: Սակայն կոմիսարիատը դեռ տեղյակ չէր, որ բոլշևիկները հունվարի 5-ին (18) ցրել էին Սահմանադիր ժողովը: Մինչև կոմիսարիատի պատասխանան ստանալը թուրքական բանակը Մեհմեդ Վեհիբ փաշայի հրամանատարությամբ, խախտելով Երզնկայի զինադադարը, 1918 թ. հունվարի վերջին հարձակման անցավ ճակատի ամբողջ երկայնքով՝ շարժվելով դեպի Անդրկովկաս: Ռուս-թուրքական պատերազմը վերածվում է թուրք-անդրկովկասյան պատերազմի (հիմնական ծանրությունն ընկած էր հայկական ուժերի վրա: Վրացիների մասնակցությունը չնչին էր, իսկ մուսուլմանական դիվիզիան ընդհանրապես չէր մասնակցում): Թուրքերը հարձակման պատրվակ էին բռնում հայերի կողմից Արևմտյան Հայաստանում թուրք ազգաբնակչության նկատմամբ իբր կիրառվող հետապնդումներն ու բռնությունները¹⁷: Մեհմեդ Վեհիբ փաշան «... ընդարձակ գրութեամբ մը կդիմէ ռուս հրամանատար Օդիշելիձեին, - գրում է Ա. Խաչատրյանը, - թուելով այն բոլոր սպանություններն ու բռնությունները իսլամներու վրայ, որ իբր թէ հայերը կը կատարեն Երզնկայի մէջ և իր շրջանում: Հակառակ զօրավար Օդիշելիձեի հերքումին, թէ հայերու գործած բռնություններու մասին իր ստացած բոլոր տեղեկությունները իսիստ չափազանցուած են եւ բնաւ չեն համապատասխանէր իրականութեանը (փետրուար 12), Վեհիբ փաշան կը հեռագրէ, թէ իր բանակը յառաջ կը քալէ օգնութեան հասնելու նահատակուող իսլամներուն և այլն»¹⁸:

Այդ հաղորդագրությունից ակնհայտ է դառնում նաև, թե ինչպիսի խորամանկությամբ էր Մեհմեդ Վեհիբ փաշան փորձում կովկասյան թաթարներին ոտքի հանել հայերի դեմ: Այս ամենն էլ ավելի լարեցին և խորացրին թշնամական հարաբերությունները հայերի և կովկասյան թաթարների միջև:

Չափազանց բարդ ու լարված ռազմաքաղաքական նոր իրադրության պայմաններում 1918 թ. փետրվարի 10-ին (23) Թիֆլիսում գումարվեց Անդրկովկասյան սեյմը (օրենսդիր մարմին, պառլամենտ), որը ընդունեց կոմիսարիատի հրաժարականը և նրա փոխարեն կազմեց նոր կառավարություն՝ բաղկացած զանազան նախարարություններից¹⁹: Այս իրողությամբ, փաստորեն, Անդրկովկասն անջատվեց Ռուսաստանից, սակայն համապատասխան հայտարարություն չարվեց. շարունակում էին Անդրկովկասը համարել Ռուսաստանի մի մասը: Անդրկովկասյան սեյմը ձևավորվեց ազգային ու քաղաքական շահերով իսիստ հակադիր երեք առավել ազդեցիկ՝ վրաց-մենշևիկյան, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն և թաթար մուսաֆաթ կուսակցությունների ներկայացուցիչների փոխհամաձայնությամբ:

¹⁷ Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 5-7:

¹⁸ Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 69:

¹⁹ Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 498, թ. 39:

Փետրվարի 15-ին (28) Անդրկովկասյան սեյմը թուրքերի առաջարկների և երկրամասի ռազմական ու քաղաքական իրավիճակի հարցերի բազմակողմ և բուռն քննարկումներից հետո որոշեց ինքնուրույն դիվանագիտական բանակցություններ սկսել ոչ միայն Թուրքիայի, այլ նաև վերջինիս դաշնակից Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Բուլղարիայի հետ միաժամանակ²⁰: Նույն օրը Սեյմը այդ որոշման մասին հեռագրով տեղեկացրեց Մեհմեդ Վեհիբ փաշային²¹: Ռուսական քաղաքական շրջաններում մեծ վրդովմունքով ու զայրույթով ընդունեցին թուրքերի հետ հաշտության դիվանագիտական բանակցություններ սկսելու Անդրկովկասյան սեյմի հայ անդամների համաձայնությունը: Սեյմի հայ անդամ Ալ. Խատիսյանը այդ առիթով գրում է. «... անոնք (ռուսները - Գ. Պ.) կը մոռնային, որ ոչ թե մենք էինք Ռուսիայէն հեռացեր, այլ ինքը Ռուսիան էր լքեր մեզ»²²:

Թուրքիայի հետ դիվանագիտական բանակցություններ վարելու նպատակով սեյմի ձևավորած հանձնաժողովը մշակեց հաշտության գլխավոր հիմնադրույթները, որոնք հաստատվեցին փետրվարի 16-ի (մարտի 1) նիստում: Դրանք էին.

1. Ստեղծված իրադրության պայմաններում Անդրկովկասյան սեյմը իրեն իրավագոր էր համարում Թուրքիայի հետ կնքել հաշտություն (սա պարունակում էր բոլշևիկյան Ռուսաստանից անջատվելու սաղմեր):

2. Ձեռնամուխ լինելով հաշտության բանակցություններին՝ Անդրկովկասյան սեյմն իր առջև խնդիր էր դրել Թուրքիայի հետ կնքել վերջնական հաշտություն:

3. Կնքվելիք հաշտության պայմանագրի հիմքում պետք է դրվեր նաև ռուս-թուրքական պետական այն սահմանների վերահաստատումը, որոնք գոյություն ունեին մինչև Առաջին աշխարհամարտը:

4. Պատվիրակությունը ձգտում էր Արևելյան Անատոլիայի ինքնորոշմանը, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությանը թուրքական պետականության շրջանակներում²³:

Թիֆլիսի Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի ընդունած՝ «հայերի առավելագույն պահանջները» հիմնականում բխում էին Անդրկովկասյան սեյմի առաջարկություններից՝ մասնակի տարբերություններով:

Դիվանագիտական բանակցությունների վայր ընտրվեց Տրապիզոնը (որպես չեզոք գոտի): Փետրվարի 16-ի նույն նիստում հաստատվեց նաև Անդրկովկասյան խաղարար պատվիրակության կազմը, որում որպես հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներ ընդգրկվեցին Ալ. Խատիսյանը, Հ. Քաջազունին և Մ. Թումանյանը (պատվիրակության քարտու-

²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 32-34:

²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4004, ց. 3, գ. 29, թ. 122-123:

²² Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930, էջ 24:

²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 43, նաև՝ «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии». Тифлис, 1919, էջ 83-84:

ղար): Նրանց խորհրդականներն էին Լեոն (Հայկական հարցի գծով), Ռուբեն Տեր-Մինասյանը (ռազմական գծով) և Մ. Բունիաթյանը (ֆինանսական գծով): Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 17-ին, Անդրկովկասյան սեյմի հաշտության պատվիրակությունը, ըստ Թուրքիայի հետ ձեռք բերած նախնական համաձայնության, ներքին գործերի կոմիսար Ա. Չխենկելիի գլխավորությամբ մեկնեց Տրապիզոն և տեղ հասավ փետրվարի 23-ի (մարտի 8) երեկոյան²⁴:

Թուրք-անդրկովկասյան դիվանագիտական բանակցային գործընթացների վրա ճնշում գործադրելու նպատակով Թուրքիան դեռևս շարունակում էր կիրառել իր որդեգրած քաղաքականությունը: Թուրքերը մի կողմից բանակցում էին, իսկ մյուս կողմից շարունակում ռազմական առաջխաղացումը: Այս առիթով Ա. Խաչատրյանը գրում է. «Վեհիբի բանակը կը շարունակե իր յառաջ խաղացումը դեպի Կարին, և թուրք ու քիւրդ հրոսախումբերով արիւն ու արեւ սփռելով իր արշաւանքի երկու կողմերը: Զօրավար Լեբեդիանսկին հարկ կը տեսնէ դիմում ընել Վեհիբ փաշային խնդրելով, որ դադարեցնէ իր յառաջ խաղացումը, որովհետև նոյն շրջանի թէ բանակի զինուորները և թէ քրիստոնէայ ազգաբնակչութիւնը խուճապի մատնած է և ահաւոր աղէտներ յառաջ կուգան: Այս դիմումին իբր պատասխան փետրուար 22-ին զօրավար Օդիշլիժձէն կը հաղորդէ Լեբեդիանսկուն, թէ Վեհիբ վճռական կերպով յայտներ է, որ պետք է յառաջ խաղայ՝ մինչև որ հանդիպի ռուս զօրքի: Եւ Օդիշլիժձէն զօրք կը խնդրէ՝ գոնէ Կարին պաշտպանել կարողանալու համար: Վեհիբի այս վճռական արտայայտութեամբ այլևս ոչ մէկ տարակոյս տեղիք կը մնար կարծելու, թէ թուրքերին պետք է արգելուեն իրենց ծրագիրը գործադրելէ, այսինքն ամբողջ Կովկասը գրաւելէ, քանի որ ինչպէս ամենուն, նոյնպէս և Վեհիբին շատ լաւ յայտնի էր, որ Կովկասում ռուս զօրք չկայ, ուրեմն հիւսիսային Կովկասը պիտի լինէր իրենց ապագայ սահմանը: Բայց թուրք դիւանագէտներին ու ռազմավարներին ոգևորողն այս պարագային միայն երկրակալական անյազ ձգտումը չէր, այլ նոյնպէս ամենուն յայտնի համիլաւական ու համաթրքական շողշողուն հեռապատկերի իրականացման հնարաւորութիւնը»²⁵:

Փետրվարի 18-ի (մարտի 3) երեկոյան, երբ Անդրկովկասյան պատվիրակությունը պատրաստվում էր մեկնելու Տրապիզոն, Բրեստից անակնկալ ստացվում է ՌՍՖՍՀ արտժողկոմի տեղակալ Լ. Կարախանի (հայազգի) հեռագիր-հաղորդագրությունը այն մասին, որ Խորհրդային Ռուսաստանը Բրեստ-Լիտովսկում՝ առանց հաշտության պայմանները քննարկելու, ստորագրել է դաշնագիր Թուրքիայի, Գերմանիայի,

²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4004, ց. 3, գ. 29, թ. 123:

²⁵ Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 69-70:

՝ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով Խորհրդային Ռուսաստանից անջատվեցին Լիտվան, Կուրլանդիան, Էստոնիան և Բելոռուսիայի մի մասը: Ուկրաինան և Բելոռուսիան ձանաչվեցին որպես ինքնուրույն պետություններ:

Ավստո-Հունգարիայի և Բուլղարիայի հետ²⁶: Դաշնագրի 4-րդ հոդվածում, որը վերաբերում էր Կովկասին, ասված էր. «Ռուսաստանը կանի այն ամենը, ինչ որ իրենից կախված է, որպեսզի ապահովի իր գորքերի դուրս բերումը Արևելյան Անատոլիայի նահանգներից և վերջիններիս կանոնավոր վերադարձը Թուրքիային:

Ռուսական գորքերը պետք է անհապաղ դուրս բերվեն նաև Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերից: Ռուսաստանը չի միջամտի այդ մարզերի պետական-իրավական և միջազգային իրավական նոր կազմակերպման գործին, այլ այդ մարզերի բնակչությանը հնարավորություն կտա դրացի պետությունների, մանավանդ Թուրքիայի համաձայնությամբ հաստատել նոր կարգ»²⁷: Փաստորեն այդ դաշնագրով Խորհրդային Ռուսաստանը, առանց Անդրկովկասի մասնակցության ու համաձայնության, Թուրքիային էր զիջում Կարսի, Բաթումի և Արդահանի մարզերը, այսինքն՝ արմատապես փոփոխության էին ենթարկվում Կովկասի 1914 թ. սահմանները հոգուտ Օսմանյան կայսրության: Թուրքիային էր հանձնվում ոչ միայն ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, այլև Անդրկովկասի գրեթե կեսը: Փաստորեն հոդս էին ցնդում Անդրկովկասյան սեյմի մշակած՝ Թուրքիայի հետ դիվանագիտական բանակցությունների գլխավոր հիմնադրույթները և հետևաբար՝ բանակցային ողջ գործընթացը:

Նույն օրը Անդրկովկասյան սեյմի ներքին գործերի կոմիսար, պատվիրակության նախագահ Ա. Չխենկելին և կառավարության նախագահ Ե. Գեգեչկորին, ի լուր աշխարհի բոլոր երկրների կառավարությունների, Թիֆլիսից հաղորդեցին, որ Անդրկովկասը հայտարարում են Ռուսաստանից անջատված, հետևաբար չեն ճանաչում Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության անարդար դաշնագիրը և մերժում են ընդունել այդ պայմանների ստորագուցիչ դրույթները²⁸: Սակայն Մեհմեդ Վեհիբ փաշան, հենվելով այդ դաշնագրի վրա, փետրվարի 25-ին (մարտի 10) Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությանն ուղղված հեռագրով պահանջում է անհապաղ թուրքերին հանձնել Կարսը, Բաթումը, Արդահանը իրենց գավառներով և անվերապահորեն ճանաչել Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը՝ իբրև հիմք բանակցությունների համար: Վերջինս նույն օրը մեկ այլ հեռագրով տեղեկացնում է նաև, որ շարունակում է իր ռազմական արշավանքը դեպի Էրզրում²⁹: Նա դառնում է էլ ավելի անզիջում իր պահանջներում ու գործողություններում:

Հատկանշական է, որ Անդրկովկասի պատվիրակության թաթար ներկայացուցիչները անմիջապես պաշտպանեցին թուրքերի պահանջը: Այդ առնչությամբ Ա. Խաչատրյանը գրում է. «Բրեստի դաշնա-

²⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, մաս III, թ. 398:

²⁷ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Եր., 1972, էջ 426:

²⁸ Տե՛ս Հ. Ավետիսյան, Հայկական հարցը 1918 թվականին, Եր., 1997, էջ 111:

²⁹ Տե՛ս Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 71:

գրութեան Կովկասին վերաբերեալ կէտը զօրաւոր կերպով կազդէ նաև Կովկասի թաթարներու մտայնութիւնը փոխելուն համար: Անոնք մինչև այժմ Կովկասի միւս երկու ազգերու՝ հայերու և վրացիներու հետ հաշտ մնալու և համերաշխ գործելու պատրաստ կը ցուցնէին իրենց, բայց այժմ արդէն դիմակը մեկ դի նետած՝ համարձակ դուրս կուգան իբր կուսակից թուրք տիրապետութեան, միանգամայն պահանջելով Կովկասի թաթարներու անկախութիւն և իրենց կանոնավոր բանակի կազմակերպութիւնը»³⁰:

Իբրև դիվանագիտական բանակցությունների հիմք թուրքերը ակնհայտորեն պահանջում էին նաև Անդրկովկասի անկախության հոշակում, որը նույնպես արժանացավ թաթար ներկայացուցիչների ջերմ պաշտպանությանը: Թուրքերը «կուզեն ստեղծել պատուար մը, - գրում է Ալ. Խատիսեանը, - Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջև յանձին Անդրկովկասեան հանրապետութեան, որ թէ՛ փաստօրէն եւ թէ՛ իրաւականօրէն անկախ ըլլայ եւ անջատի Ռուսիայէն»³¹: Ակնհայտ է, որ հաշտության գաղափարը չէր, որ թուրք դիվանագետներին բերել էր Տրապիզոն, այլ Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու ձգտումը, այդ անջատմանը միջազգային-իրավական տեսք տալը և թույլ, անօգնական այս երկրամասը իրենց ազդեցության ոլորտ դարձնելը:

Ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակում թուրքերը ավելի ջանադիր էին շարունակում ռազմական ուժով ամրագրել իրենց անօրինական, անարդարացի պահանջները: Դա միջազգային իրավունքի նորմերի կոպիտ խախտում էր Թուրքիայի կողմից, մասնավորապես Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի 4-րդ հոդվածի, որը վերաբերում էր Կովկասին: «Ամենագլխավոր կէտն այն է, որ Թուրքիան, - գրում է Լեոն, - իր ստորագրած դաշնագրով բոլորովին իրավունք չէ ստացել իսկույն գրավելու իր զորքերով Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանները»³²: Նման պայմաններում, այնուամենայնիվ, Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովը փետրվարին սկսեց իր աշխատանքները՝ հույս ունենալով պահպանել 1914 թ. սահմանները³³: Հենց այս հարցի շուրջ էլ Տրապիզոնում ընթացան դիվանագիտական բանակցությունները կողմերի միջև, ինչն առանձին հոդվածի նյութ է:

Բանալի բառեր - *Անդրկովկաս, ներքաղաքական իրավիճակ, արտաքին քաղաքական իրավիճակ, բոլշևիկյան հեղաշրջում, քաղաքացիական պատերազմ, փետրվարյան հեղափոխություն, բոլշևիկների ծայրահեղականություն, բանակցային գործընթաց, ռազմաքաղաքական իրավիճակ*

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Ալ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 32:

³² Լեո, Անցյալից, Հուշեր, Թղթեր, Դատումներ. Հայոց հարց.-Հայ հեղափոխական դաշնակցություն.- Համաշխարհային պատերազմ. Հեղափոխություն, Թիֆլիս, 1925, էջ 390:

³³ Տե՛ս նաև ՆԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 104:

ГЕГАМ ПЕТРОСЯН – *Внутри- и внешнеполитическая ситуация на Южном Кавказе (октябрь 1917 – февраль 1918)*. – В статье рассмотрены вопросы внутренней и внешней политики в Закавказье во время и в первые месяцы после большевистской революции. Февральская революция, низложив монархию, не стала серьёзной угрозой для единства России. Но на закавказских территориях углублялись внутренние конфликты, вызванные давлением Османской империи. Русско-турецкая война превратилась в турецко-закавказскую.

Ключевые слова: *Закавказье, внутриполитическая ситуация, внешнеполитическая ситуация, большевистский переворот, гражданская война, Февральская революция, большевистский экстремизм, переговорный процесс, военно-политическая обстановка*

GEGHAM PETROSYAN – *Internal and External Political Situation in the South Caucasus (October 1917 - February 1918)*. – This article examines the issues of domestic and foreign policy of the Transcaucasian region. The Bolshevik Revolution in 1917 brought new conflicts in Russia, which pose a serious threat to the country's division. The February Revolution had rejected the monarchy, but at that time still did not represent a serious threat to the unity of Russia. The three Transcaucasian countries deepened internal conflicts caused by the external pressure of the Ottoman Empire. The Russian-Turkish war turned into a Turkish-Transcaucasian war.

Key words: *Transcaucasia, internal political situation, foreign policy situation, the Bolshevik coup, civil war, February revolution, Bolshevik extremism, negotiation process, military-political situation*